

УДК 930.253:[2-725:323.281](477.63)“192/193”

Н. В. КИСТРУСЬКА, О. В. ШУМЕЙКО*

РЕПРЕСОВАНЕ ДУХОВЕНСТВО

(за документами Державного архіву Дніпропетровської області)

До Дня пам'яті жертв політичних репресій

Розкрито склад і зміст карних справ щодо репресованих православних священнослужителів, що зберігаються у фонді Управління служби безпеки України в Дніпропетровській області. Розглянуто інформаційний потенціал цих джерел для вивчення історичних подій кінця 20–30-х років минулого століття на Дніпропетровщині.

Ключові слова: репресії; священнослужителі; духовенство; карні справи.

У рамках Закону України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.” Державний архів Дніпропетровської області проводить дослідження окремих груп карних справ, що зберігаються тут. На державне зберігання документи про репресії надходили у різний час та з різних джерел. У 1993–1994 рр. з Управління внутрішніх справ у Дніпропетровській області до архіву були передані документи щодо вислання за межі області й України протягом 1929–1933 рр. громадян, які були визнані куркулями. До них дорівнювалися й служителі культу. Рішення про вислання приймалося на підставі постанови сільського сходу й затверджувалося рішенням т. зв. районної “трійки”. Згідно з чинним на той час законодавством, розкуркулення та вислання не були актами карного переслідування. Це означало, що репресії здійснювалися на підставі постанови органів виконавчої влади, а не статей Карного кодексу. Карні справи не заводилися й арешту в юридичному сенсі не відбувалося.

У 2000 р. Управлінням СБУ України в Дніпропетровській області до Держархіву області було передано більше 12 тис. карних справ на громадян, засуджених за політичними звинувачуваннями, відповідно до ст. 54 Карного кодексу УРСР (аналог ст. 58 КК РРФСР). Починаючи з періоду революції 1917 р. та громадянської війни, служителі культу перебували в постійній небезпеці. Наприкінці 20-х років, під час проведення індустріалізації та колективізації, увага до них із боку органів радянської влади значно посилилася. Хоча, зважаючи на матеріали

* Киструська Ніна Володимирівна – головний науковий співробітник Державного архіву Дніпропетровської області;

Шумейко Ольга Володимирівна – начальник відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Дніпропетровської області.

кримінальних справ, зрозуміло, що переважна більшість священнослужителів не вдавалися до відкритої боротьби й намагалися діяти в рамках законодавства, шукати розумного компромісу із владою. Єдиною, найбільш поширеною формою протесту було зняття сану. Проте репресивний каток набирив обертів. Починаючи з 1929 р., масові репресії прокотилися по Україні трьома хвилями:

1929–1931 рр. – примусова колективізація, розкуркулення, репресії проти духовенства;

1932–1934 рр. – голодомор, боротьба з внутрішньою опозицією, чистки партійних рядів;

1936–1938 рр. – “Великий терор”, від якого постраждали представники всіх соціальних груп, партійної приналежності, професій, поглядів та інтересів. Духовенство накрили перша та третя хвилі. За даними професора В. Ченцова, за перше півріччя 1929 р. було заарештовано 374 служителі культу, 90 з них було вислано за межі України¹.

З метою винесення більш суворих вироків, представників культу включали до вигаданих контрреволюційних, шпигунських та диверсійних угруповань. Щоб надати таким акціям законного вигляду, їх проводили через постанови релігійних громад. Основним завданням НКВС було викриття якомога більшої кількості “ворогів народу”.

Формування тоталітарного режиму призвело до створення неконституційних позасудових репресивних органів. Ініціатором цього був секретар ЦК ВКП(б) Л. Каганович. У лютому 1930 р. т. зв. “трійки” були створені в усіх обласних центрах. До їх складу входили: начальник управління ДПУ, обласний прокурор та перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи приймали до розгляду будь-яку карну справу, розглядали її без свідків, адвокатів і навіть самого звинувачуваного. Вирок “трійки” оскарженню не підлягав. Переважна кількість справ у 30-ті роки розглядалася саме позасудовими органами. У літературі називають цифру – майже 80%. Внаслідок насильницької колективізації, що була проведена у 1929–1932 рр., одним із напрямів державної політики стало придушення антирадянських виступів. У складі ДПУ був створений новий позасудовий орган – судова колегія, що мала право застосовувати всі види покарань, навіть засудження до розстрілу. Священики на селі мали авторитет у більшості мешканців, їх поважали, зверталися за порадами, жалілися на своє тяжке становище. Тому їх часто висилали за межі села, області та України, як і куркулів. У 1932–1933 рр., під час проведення паспортизації населення, служителі культу були позбавлені можливості отримати посвідчення особи та вільно пересуватися країною. Виборчих прав вони також були позбавлені й не могли брати участі у громадському житті країни. У грудні 1927 р. на XV з’їзді ВКП(б) Й. Сталін напряду закликав партію до необхідності остаточ-

ного знищення реакційного духовенства та проведення антирелігійної роботи в масах².

Наступними кроками стало закриття церков та молитовних будинків, заборона релігійних об'єднань, зняття дзвонів та ін. Поштовхом до розгортання масових репресій стало вбивство 1 грудня 1934 р. С. Кірова. Й. Сталін дуже оперативно використав цей злочин: у той же день було прийнято спільну постанову ЦВК та РНК СРСР, яка передбачала, що слідство в політичних справах повинно проводитися впродовж 10 днів, без участі сторін. Для ознайомлення з матеріалами звинувачуваний міг отримати справу лише за добу до засідання суду. Касаційні скарги не приймалися. Вирок щодо вищої міри покарання повинен був виконаний того ж дня³.

У 1937 р. широкі повноваження отримала Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ. Якщо раніше її права обмежувалися висиланням на 5 років, то тепер вона мала право саджати у тюрми на строк до 8 років. 1937 р., згідно з рознарядкою з центру, в Дніпропетровській області було заарештовано 3 тис. осіб, при цьому 1 тис. (тобто третину з них) було знищено⁴.

У цьому ж році було дозволено застосовувати до звинувачуваних фізичні тортури. Люди не витримували знущань і підписували протоколи із фальшованими звинуваченнями, оговорювали себе, зводили наклеп на рідних, друзів, колег і навіть малознайомих або зовсім незнайомих людей. Непоодинокими були випадки самогубств та смерті під час слідства.

У роки “Великого терору” існувала практика не сповіщати сім'ї про страту засуджених. Близьким повідомлялося про вирок: 10 років без права листування, проте у судовій справі вказувався реальний вирок – розстріл. У період окупації місця масових розстрілів закатованих НКВС громадян німці використовували з тією ж метою. За спогадами очевидців, кожна добу Дніпропетровське НКВС страчувало по 60–65 осіб. В окремі ночі ця цифра зростала до 200 чоловік.

У 1937 р. із складу “трійок” було виключено представника партійних органів, тим самим позасудовий репресивний орган скоротився до “двійок”. Репресивна машина працювала день і ніч, але не справлялася із навіть скороченим розглядом справ, тюрми були перевантажені. На допомогу прийшли новостворені міліцейські “трійки”, які, окрім карних, мали розглядати й політичні справи. У їх компетенції було звільнення населених пунктів від соціально небезпечних елементів і висилання їх на строк до 5 років. Дружини розстріляних священників також були репресовані та відправлені до таборів на строк від 8 до 10 років. Дітей направляли до спеціальних дитячих будинків, де знаходилися переважно діти “ворогів народу”. Як правило, вони виростили, нічого не пам'ятаючи про батьків і родину. Якщо дружина репресованого

не потрапляла до табору, вона і діти підпадали під інші обмеження, а саме: при прийомі на роботу, вступі до навчальних закладів, отриманні виборчих прав.

У 1938 р. новий голова НКВС Л. Берія розпустив позасудові “трійки” НКВС. Наприкінці 30-х років, у зв’язку з приєднанням Західної України, увага репресивних органів перемістилася на пошук та нейтралізацію контрреволюційних елементів у західних областях України. На передвоєнні та повосєнні роки припадає невелика кількість засуджених представників культу. Протягом 1939, 1941, 1944, 1949 та 1952 рр. за антирадянську агітацію, співпрацю з окупаційною владою та здійснення релігійних обрядів було заарештовано лише 5 осіб.

Під час перегляду карних справ, що надійшли з Управління служби безпеки в Дніпропетровській області, виявлено 158 карних справ на православних служителів культу. На наш погляд, це – тільки частина справ, що існують. Це пояснюється тим, що Служба безпеки передала на державне зберігання не всі карні справи.

Усього за період 1927–1939 рр. було виявлено 157 репресованих колишніх та діючих служителів культу.

По містах області вони розподіляються таким чином:

м. Дніпропетровськ – 21 особа	м. Новомосковськ – 10 осіб
м. Дніпродзержинськ – 8 осіб	м. Павлоград – 6 осіб
м. Кривий Ріг – 2 особи	м. Синельникове – 1 особа

по районах області:

Васильківський – 5 осіб	Павлоградський – 2 особи
Верхньодніпровський – 4 особи	Петриківський – 6 осіб
Дніпропетровський – 5 осіб	Покровський – 3 особи
Карломарксівський – 2 особи	П’ятихатський – 2 особи
Котовський – 1 особа	Солонянський – 2 особи
Криворізький – 9 осіб	Софіївський – 2 особи
Магдалинівський – 3 особи	Томаківський – 2 особи
Межівський – 5 осіб	Царичанський – 7 осіб
Нікопольський – 11 осіб	Широківський – 1 особа
Новомосковський – 16 осіб	

за роками:

1927 р. – 1 особа	1932 р. – 8 осіб
1928 р. – 2 особи	1933 р. – 13 осіб
1929 р. – 8 осіб	1937 р. – 66 осіб
1930 р. – 14 осіб	1938 р. – 20 осіб
1931 р. – 16 осіб	1939 р. – 2 особи

Зі 158 священнослужителів 61 був розстріляний, 4 померли в тюрмі, решта були засуджені від 3 до 10 років ув'язнення в таборах, заслані до Північних районів, Сибіру та Казахстану.

Карні справи містять досить великий обсяг інформації про засуджених та, як правило, короткі відомості про їхніх близьких родичів. Перш за все – це процесуальні документи: постанова про визначення запобіжного заходу, ордер на арешт, протоколи обшуку помешкання та особистого огляду, анкета заарештованого, протоколи допитів, очних ставок, обвинувальний висновок після закінчення слідства, вирок позасудового органу. У випадку розстрілу звинувачуваного – акт про приведення вироку до виконання. Відомостей щодо місця поховання немає. Дуже рідко трапляються відомості щодо місця розташування табору або пенітенціарної установи. Ніяких відомостей щодо майна, вилученого під час арешту, немає. Вкрай мало фотографій засуджених.

Значну частину справи займають документи про реабілітацію. Якщо реабілітація відбувалася у 50–60-ті роки ХХ ст., у справі присутня оглядова довідка, протест прокурора щодо перегляду справи, протоколи допитів свідків та постанова Президії Дніпропетровського обласного суду або Військового трибуналу Київського військового округу “про відсутність складу злочину”. У випадку, коли реабілітація відбувалася у 1989 р. та пізніше, то рішення про відновлення прав засудженого ухвалювалося на підставі Законів СРСР та УРСР про реабілітацію й затверджувалося висновком прокурора Дніпропетровської області. Ніяких документів щодо перегляду справи у цьому випадку немає.

Якщо засуджений до страти утримувався у Дніпропетровській тюрмі, тоді є велика ймовірність того, що людина була похована на 9-му кілометрі Запорізького шосе. Місцезнаходження цих масових поховань було встановлено у 1995 р. спеціальною комісією обласної ради народних депутатів.

Прийнятий у квітні 2015 р. Закон України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” відмінив обмеження щодо отримання інформації з цих кримінальних справ будь-яким громадянином, який, згідно з цим Законом, несе відповідальність за розповсюдження інформації.

Наведемо перекладені українською мовою фрагменти з архівно-слідчої справи священнослужителів Межівського району Дніпропетровської області на підтвердження сфабрикованості, недбальства та скороспішності при ухваленні рішень про арешти й винесення смертних вироків. Так, у справі на священників Страдомського Олександра Федоровича та Радченка Михайла Лукича, звинувачених за ст. 54-10, ч. 2 та 54-11 Карного кодексу УРСР, є т. зв. “меморандуми” на цих людей, складені у жовтні 1937 р., де подано короткі біографічні відомості та наведено штамповані фрази, які в подальших слідчих документах

будуть повторюватися без змін і доказової бази та стануть основою для позбавлення цих людей життя.

“Страдомський О. Ф., народження 1890 р., уродженець села Васькового Коростенського району, українець, громадянин СРСР, колишній священник тихонівської орієнтації. Мешкає в с. Межова Дніпропетровської області. Завербований до контрреволюційної фашистської організації в 1936 р. Контрреволюційна фашистська організація ставила своїм завданням повалення Радянської влади в СРСР, пропагувала контрреволюційні фашистські ідеї, створювала з числа осіб церковної молоді повстанські групи. Проводив контрреволюційну фашистську діяльність і виконував вербовку осіб до контрреволюційної організації. Визнав себе винним повністю.

Радченко Михайло Лукич. Народження 1883 р., уродженець с. Великомихайлівка Покровського району, українець, підданство СРСР, священник тихонівської церковної орієнтації с. Веселе. Мешкає в с. Веселе Межівського району. Радченко М. Л. завербований до контрреволюційної організації в 1935 р. Був поінформований про існування контрреволюційної організації, яка ставить за мету повалення Радянської влади і встановлення держави фашистського типу. Проводив контрреволюційну діяльність, вихваляв і пропагував ідеї фашизму, вербував нових членів до організації, з числа яких створював повстанські групи, які на випадок війни розкладали б роботу тилу і цим сприяли просуванню фашистів на фронті. Визнав себе винним”⁵.

У справі міститься Постанова оперуповноваженого 4 відділу НКВС УРСР від 27 жовтня 1937 р. про прийняття справи до провадження, обрання запобіжних заходів та пред’явлення звинувачення, згідно з чим було визначено для цих священників тримання під вартою в Дніпропетровській тюрмі⁶.

Красномовними є протоколи допитів арештованих священників. Обвинувачені розповідають про свою “контрреволюційну діяльність” як під копірку, завченими фразами, повністю повторюючи офіційний стиль укладачів карного кодексу. Судячи з того, що всі протоколи допитів у слідчих справах схожі за своїм словесним наповненням, наче за єдиним зразком, імовірним є підтасовування відповідей священників під ті формулювання, якими обмежувався словниковий запас представників слідчих органів.

Протокол допиту О. Ф. Страдомського від 31. 10. 1937 р. як обвинувачуваного. Допит проводив начальник Межівського РВ НКВС, молодший лейтенант держбезпеки:

“*Питання:* слідством встановлено, що ви є учасником контрреволюційної фашистської організації церковників і протягом низки років вели контрреволюційну фашистську діяльність. Чи визнаєте ви себе винним у цьому?”

Відповідь: я визнаю себе винним у тому, що з початку 1936 р. я є членом контрреволюційної фашистської організації церковників і з того часу проводив активну контрреволюційну фашистську діяльність з підбору та згуртуванню антирадянських ворожих елементів з числа церковників з метою їх вербовки і залучення до активної роботи в лавах контрреволюційної фашистської організації в Межівському районі.

Питання: розкажіть детально, в чому конкретно виявлялася ваша контрреволюційна діяльність як члена антирадянської фашистської організації церковників?

Відповідь: я згуртовував контрреволюційний актив церковників тихонівської орієнтації і через цей актив і сам особисто поширював серед населення фашистські ідеї, вихваляв фашистський лад Німеччини і зводив наклепи на партію і Радянський уряд, переконуючи населення в тому, що Радянська влада переслідує церкву, а при фашизмі церква грає головуючу роль і т. п.”⁷.

Аналогічним за своєю недоведеністю, безглуздістю і штампованістю є протокол допиту священика М. Л. Радченка. Тим не менше, на засіданні “трійки” при Дніпропетровському облуправлінні НКВС УРСР від 16 листопада 1937 р. було ухвалено рішення: “Страдомського Олександра Федоровича та Радченка Михайла Лукича розстріляти”⁸.

Вирок був виконаний у листопаді 1937 р. Через 20 років по тому до цієї архівно-слідчої справи додано висновок слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Дніпропетровській області від 20. 05. 1957 р., згідно з яким “...покази Страдомського та Радченка – неконкретні та мають протиріччя, а тому вірогідність їхня є сумнівною, ...у процесі перевірки будь-яких даних на підтвердження антирадянської діяльності Страдомського та Радченка не здобуто, а їхні покази спростовуються показами допитаних у справі свідків, тому вони були засуджені необґрунтовано”⁹.

Постановою президії Дніпропетровського обласного суду від 05. 06. 1957 р. із грифом “секретно” констатовано, що колишньою “трійкою” УНКВС у Дніпропетровській області 16. 11. 1937 р. “Страдомський та Радченко засуджені до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Постанову виконано”. Цією ж постановою вирок колишньої “трійки” УНКВС стосовно названих вище священиків відмінено, справу припинено “через відсутність складу злочину”¹⁰.

До справи долучено лист від 04. 05. 1993 р., що надійшов до відділу реабілітації Управління СБУ в Дніпропетровській області від сина М. Л. Радченка, з проханням повідомити йому дату смерті та місце поховання батька, повернути конфісковану коштовну річ батька – протієрейський хрест¹¹. На це була отримана відповідь від 17. 05. 1993 р., що “Радченко М. Л. був неправомірно звинувачений у контрреволюційній агітації, [...] засуджений до розстрілу з конфіскацією особисто

йому належного майна. Вирок був виконаний 19 листопада 1937 р. у м. Дніпропетровську. Місце поховання тіла Радченка М. Л. встановити неможливо, адже в архівних документах таких відомостей немає. Серед опису конфіскованого майна хрест не значиться... Довідка про реабілітацію Радченка М. Л. була видана 18 червня 1957 р. дружині реабілітованого”¹².

Такі сторінки історії в архівних документах по праву можна назвати “живими”. В них – наша пам’ять про безпідставно засуджених і страчених людей та понівечене деспотичним режимом коріння тисяч українських родин.

¹ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки/НАН України. Інститут історії України. Київ, 1999. С. 217.

² Там само. С. 262, 263.

³ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. 1934. № 64. Ст. 459.

⁴ Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. Кн. 1/упоряд.: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко та ін. НАН України. Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” та ін. Дніпропетровськ, 2009. С. 50.

⁵ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6478. Оп. 2. Спр. 1301. Арк. 1–2.

⁶ Там само. Арк. 3.

⁷ Там само. Арк. 25–27.

⁸ Там само. Арк. 61.

⁹ Там само. Арк. 131–134.

¹⁰ Там само. Арк. 141–142.

¹¹ Там само. Арк. 145.

¹² Там само. Арк. 147.

The purpose of this review is to reveal the structure and contents of the criminal cases against repressed Orthodox clergymen stored in the Collection of the Department of Security Service of Ukraine in Dnipropetrovsk Region. There is reviewed the information potential of these sources to explore historical events of the late 20-ies–30-ies of the last century in the Dnipropetrovsk Region.

Key words: the repressions; the priests; the clergy; the criminal cases.